

O'ZBEK TILIDA OZIQ-OVQAT NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

**Muxammadjonova
Afsona**

*Qo'qon davlat universiteti, O'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi 1-bosqich magistranti*

Annotatsiya.

Maqolada o'zbek tilidagi oziq-ovqat nomlarining leksik-semantik xususiyatlari va ularning milliy madaniyat bilan aloqasi yoritiladi. Oziq-ovqat leksikasi tematik guruhlariga ajratilib, taom nomlarining ma'no tarkibi, nomlanish motivlari, hududiy va marosimiy qo'llanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, taom nomlarida xalqning turmush tarzi, mehmondo'stlik an'analari, qarindoshlik munosabatlari va ramziy qarashlari aks etishi ko'rsatib beriladi. Tahlil natijasida oziq-ovqat nomlari tilning lug'aviy qatlamigina emas, balki milliy xotira va lingvomadaniy tajribani saqlovchi birliklar ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, oziq-ovqat leksikasi, taom nomlari, leksik-semantika, lingvomadaniyat, milliy taomlar, marosim, madaniy kod.

Annotation. This article explores the lexical-semantic and linguocultural features of food names in Uzbek. Food vocabulary is classified into thematic groups, while the meanings, naming motivations, regional uses, and ceremonial functions of food terms are examined. The analysis shows how food names reflect Uzbek ways of life, hospitality, family relations, ritual practices, and symbolic meanings. It argues that food vocabulary functions not only as a lexical subsystem but also as a carrier of cultural memory and collective experience.

Keywords: Uzbek language, food vocabulary, food names, lexical semantics, linguoculture, national cuisine, ritual, cultural code.

KIRISH

Til va madaniyat o'zaro uzviy aloqada rivojlanadi. Muayyan xalqning kundalik hayoti, mehnat faoliyati, urf-odatlar va qadriyatlari uning lug'at tarkibida, xususan, oziq-ovqatga oid so'zlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Oziq-ovqat insonning biologik ehtiyojini qondiruvchi vosita bo'lish bilan birga, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi, mehmondo'stlikni ifodalovchi va marosimlarga ma'no beruvchi madaniy hodisa hamdir. Shu sababli taom nomlarini faqat predmet yoki mahsulotni bildiruvchi lug'aviy birliklar sifatida emas, balki xalqning tarixiy tajribasi va dunyoqarashini aks ettiruvchi til birliklari sifatida o'rganish muhimdir.

O'zbek tilidagi oziq-ovqat leksikasi tarkiban rang-barang bo'lib, don mahsulotlari, non va xamir taomlari, go'shtli taomlar, sut mahsulotlari, ichimliklar,

shirinliklar, ziravorlar hamda marosim taomlarini qamrab oladi. “Non”, “osh”, “sumalak”, “halim”, “patir”, “qatiq”, “qaymoq” singari nomlar kundalik nutqda aniq mahsulot yoki taomni anglatadi. Biroq ularning ayrimlari qo‘shimcha madaniy ma’nolarni ham ifodalaydi. Masalan, non hurmat, rizq va mehmon kutish bilan, osh esa jamoaviylik, to‘y-marosim va hamjihatlik bilan bog‘liq tasavvurlarni uyg‘otishi mumkin.

METODOLOGIYA

Mavzuning dolzarbligi oziq-ovqat nomlarining ma’no qatlamlarini, nomlanish asoslarini va madaniy vazifalarini tizimli o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Bunday tahlil o‘zbek tilining milliy xususiyatlarini ochishga, hududiy leksik farqlarni qayd etishga va til orqali uzatiladigan madaniy bilimni tushuntirishga xizmat qiladi. Maqolaning maqsadi — o‘zbek tilidagi oziq-ovqat nomlarini leksik-semantik jihatdan guruhlash hamda ularning lingvomadaniy mazmunini aniqlash. Ushbu maqsad oziq-ovqat birliklarining tematik tasnifini tuzish, nomlanish motivlarini ko‘rib chiqish va madaniy kontekstda yuzaga keladigan ma’nolarni izohlash vazifalarini belgilaydi.

Maqolada tavsifiy, semantik tahlil, tematik tasnif va lingvomadaniy yondashuv usullaridan foydalanildi. Tavsifiy usul oziq-ovqat nomlarining hozirgi o‘zbek tilidagi qo‘llanishini izohlashga, tematik tasnif esa ularni ma’no va vazifasiga ko‘ra guruhlashga imkon berdi. Semantik tahlil doirasida birliklarning asosiy lug‘aviy ma’nosi, ma’no tarkibidagi farqlovchi belgilar va ko‘chma yoki ramziy qo‘llanishlari ko‘rib chiqildi. Lingvomadaniy yondashuv esa so‘zlarning marosim, mehmondo‘stlik, oilaviy hayot va jamoaviy munosabatlar bilan aloqasini aniqlash uchun qo‘llandi.

Tahlil materiali sifatida o‘zbek tilida keng ishlatiladigan oziq-ovqat va taom nomlari, shuningdek, ular ishtirok etadigan odatiy nutqiy birikmalar tanlandi. Misollar umumiy til tajribasi va o‘zbek madaniyatida keng tanilgan taom nomlariga tayangan holda izohlandi. Maqola korpus statistikasi yoki dala so‘rovi natijalarini taqdim etmaydi; shu bois xulosalar sifat tahlili doirasida bayon qilinadi. Hududlar kesimidagi aniq chastota va variantlarni belgilash uchun keyingi bosqichda sheva lug‘atlari, izohli lug‘atlar hamda so‘zlashuv materiallarini alohida qiyoslash talab etiladi. Nazariy tayanch sifatida leksikologiya, semasiologiya va lingvomadaniyatshunoslikka oid yondashuvlar olindi [1; 2; 3].

NATIJALAR

Tahlil natijasida o‘zbek tilidagi oziq-ovqat nomlarini bir necha yirik tematik guruhga ajratish mumkinligi aniqlandi. Birinchi guruhni don va un mahsulotlari tashkil etadi: bug‘doy, arpa, un, non, patir, kulcha, somsa, manti va turli xamir taomlari. Ikkinchi guruhga go‘shqli taomlar, jumladan osh, sho‘rva, kabob, qovurma va dimlama kiradi. Uchinchi guruh sut mahsulotlarini qamrab oladi: sut, qatiq, qaymoq, suzma, ayron va pishloq. To‘rtinchi guruh meva-sabzavot hamda ulardan tayyorlanadigan mahsulotlar, beshinchi guruh esa ichimliklar, shirinliklar va mavsumiy yoki marosimiy taomlardan iborat. Bunday tasnif oziq-ovqat leksikasining semantik maydonini ko‘rsatadi.

Taom nomlarining ayrimlari mahsulotning asosiy tarkibiy qismi bilan bog‘liq holda shakllangan. Masalan, “qovoqli somsa” birikmasida somsaning ichlik turi,

“go’shtli manti” birikmasida esa tarkibiy belgi aniqlashtiriladi. Boshqa nomlarda tayyorlash usuli yoki texnologik jarayon muhim: “qovurma”, “dimlama”, “qaynatma” kabi birliklarda pishirish usuli nomning ma’no asosini tashkil etadi. “Tandir non” birikmasida esa mahsulotning tayyorlanish joyi yoki usuli ko’rsatiladi. Demak, nomlanishda tarkib, shakl, tayyorlash usuli va iste’mol xususiyati kabi semantik belgilar faol qatnashadi.

Oziq-ovqat nomlari tuzilishiga ko’ra sodda va qo’shma birliklar shaklida uchraydi. “Non”, “osh”, “sut”, “qatiq” kabi sodda nomlar keng semantik imkoniyatga ega bo’lib, turli birikmalar tarkibida keladi. “Go’shtli somsa”, “qozon kabob”, “sutli bo’tqa”, “mevali ichimlik” kabi birikmalar esa asosiy nomni qo’shimcha belgi bilan aniqlashtiradi. Bunday birikmalarda aniqlovchi komponent mahsulotning tarkibi, tayyorlanish shakli yoki taqdim etilish usulini bildiradi. Shu jihatdan oziq-ovqat leksikasi o’zbek tilidagi so’z birikmalari va nomlash modellari imkoniyatlarini ham namoyon etadi.

MUHOKAMA

Leksik-semantik tahlil taom nomlarining ayrimlari ko’p ma’noli yoki ko’chma ma’noda qo’llanishini ham ko’rsatadi. “Non topmoq” birikmasi faqat non mahsulotini qo’lga kiritishni emas, balki tirikchilik qilish, mehnat bilan daromad topishni anglatadi. “Bir burda non” ifodasi esa oziq-ovqatning kichik miqdorini bildirish bilan birga, ayrim kontekstlarda kamtarona rizq yoki yashash uchun zarur ne’mat ma’nosini ham uyg’otadi. Bu misollar oziq-ovqat nomlari nutqda predmet ma’nosidan tashqari, ijtimoiy tajriba va baholashni ifodalovchi vositaga aylanishini ko’rsatadi.

Oziq-ovqat nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari, avvalo, ularning milliy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlar bilan bog’lanishida ko’rinadi. O’zbek madaniyatida nonni e’zozlash, uni dasturxonga hurmat bilan qo’yish va mehmon oldiga non chiqarish odati nonning oddiy mahsulotdan kengroq ramziy mazmun kasb etishiga olib kelgan. Non bilan bog’liq birliklar rizq, baraka, mehnat va hurmat tushunchalarini ifodalashi mumkin. Bu ma’nolar har bir vaziyatda bir xil darajada faollashmaydi; ularning yuzaga chiqishi nutqiy kontekst va marosim sharoitiga bog’liq.

“Osh” nomi ham o’zbek madaniyatida alohida lingvomadaniy qatlamga ega. Osh kundalik ovqat bo’lishi bilan birga, to’y, sunnat, yubiley, hashar yoki boshqa jamoaviy tadbirlarda ko’pchilikni bir dasturxon atrofida birlashtiradigan taom sifatida namoyon bo’ladi. Shu sababli “osh berish” va “oshga taklif qilish” kabi birikmalar ko’pincha taom iste’mol qilishdan tashqari, mehmondo’sstlik, hurmat ko’rsatish va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash mazmunini ham anglatadi. Bu holat oziq-ovqat nomlarining madaniy ma’nosi ularning real iste’mol vazifasidan kengroq bo’lishi mumkinligini tasdiqlaydi.

Mavsumiy va marosimiy taomlar ham xalqning tabiat bilan munosabati va jamoaviy xotirasini aks ettiradi. Sumalakning bahor, yangilanish va Navro’z bilan bog’lanishi, halimning ayrim hududlarda jamoa bo’lib tayyorlanishi oziq-ovqatning marosimiy vazifasini ko’rsatadi. Bunday taomlar atrofida shakllangan nomlar va iboralar avloddan avlodga o’tadigan tajribani saqlaydi. Shu bilan birga, marosimlarning bajarilish shakli hudud, oila va mahalliy an’analarga qarab

farqlanishi mumkin; shuning uchun ularni yagona va o'zgarmas model sifatida talqin qilish to'g'ri emas.

Oziq-ovqat leksikasining lingvomadaniy talqini tarjima va madaniyatlararo muloqot uchun ham ahamiyatli. Milliy taom nomlarini boshqa tilga o'girishda ularning tarkibini tavsiflashning o'zi har doim yetarli bo'lmaydi. Masalan, "sumalak" yoki "osh" kabi nomlar muayyan madaniy tajribani bildirgani uchun tarjimada nomni saqlash va zarur bo'lsa qisqa izoh berish maqsadga muvofiq. Aks holda taomning faqat moddiy xususiyati yetkazilib, uning marosimiy yoki ijtimoiy mazmuni yo'qolishi mumkin. Demak, oziq-ovqat nomlarini o'rganish leksikologiya bilan bir qatorda tarjimashunoslik, etnolingvistika va madaniyatshunoslik uchun ham foydali.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, oziq-ovqat nomlarini tahlil qilishda lug'aviy ma'no va madaniy kontekstni birgalikda hisobga olish lozim. Faqat predmetning tarkibi yoki tayyorlanish usuliga e'tibor qaratish birlikning ijtimoiy va ramziy qatlamini to'liq ochmaydi. Aksincha, madaniy talqin ham lug'aviy ma'nodan uzilib qolmasligi kerak. Shu sababli leksik-semantik va lingvomadaniy yondashuvlarning birgalikda qo'llanishi o'zbek oziq-ovqat leksikasini tizimli tavsiflashning samarali yo'li hisoblanadi.

XULOSA

O'zbek tilidagi oziq-ovqat nomlari tarkibiy jihatdan rang-barang bo'lib, mahsulot turi, tarkib, tayyorlash usuli, shakl va iste'mol xususiyatiga ko'ra turli tematik guruhlariga birlashadi. Ularning leksik-semantik tuzilishida asosiy lug'aviy ma'no bilan bir qatorda, kontekstga bog'liq ko'chma va baholovchi ma'nolar ham uchraydi. "Non topmoq" kabi birikmalar oziq-ovqat nomining tirikchilik va mehnat tushunchalari bilan bog'lanishini ko'rsatadi.

Lingvomadaniy jihatdan non, osh, sumalak va boshqa taom nomlari o'zbek xalqining mehmondo'stlik, hamjihatlik, rizq-baraka, mavsumiy marosim va oilaviy munosabatlar haqidagi tasavvurlarini ifodalaydi. Bu nomlar moddiy madaniyat unsuri bo'lish bilan birga, milliy xotira va ijtimoiy tajribani tilda saqlashga xizmat qiladi. Shu bois oziq-ovqat leksikasini izchil o'rganish uchun izohli va sheva lug'atlari, folklor matnlari, marosim nutqi hamda zamonaviy so'zlashuv materiallarini qiyosiy tahlil qilish istiqbolli yo'nalish sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1 Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.

2 Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. — 2012. — № 5. — B. 3–16.

3 Maslova V. A. Лингвокультураология: учебное пособие. — Москва: Академия, 2001.

4 Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. — Toshkent: Universitet, 2000–2009.